

लेखन विभाग

१.

निबंधलेखन

कुठल्याही स्तरावर भाषा शिकताना, प्रश्नपत्रिका सोडवताना कमी-अधिक लांबीचा निबंध लिहिणे अनिवार्य असते. एखादा विषय कितपत समजला आहे, स्वतःच्या भाषेत त्यावर मुद्देसूद विचार मांडता येत आहेत का, गोंधळून न जाता विषयानुरूप विचार, मते, प्रसंग, भावना यांचे वर्गीकरण करून ते क्रमवार, सुसूत्रपणे उलगडता येत आहेत ना; हेच निबंधातून पाहिले जाते.

स्पर्धा परीक्षांसाठी निबंध लिहिताना अर्थातच निबंधलेखनाची काठिण्यपातळी वाढत जाते; वाढत जायला हवी. शिक्षणामुळे अनुभवाकडे पाहण्याची आपली दृष्टी प्रगल्भ बनत असते, जाणिवेस समृद्ध होत असतात, वृत्ती डोळस बनत असतात, विचारांनाही नवी झळाळी मिळत असते. त्यामुळे या सगळ्यांचे प्रतिबिंब आपल्या निबंधातूनही उमटायला हवे. त्यामुळेच एकाच विषयावरचा शालेय पातळीवरचा निबंध आणि स्पर्धा परीक्षांमधला निबंध यात जमीन-अस्मानाचा फरक असायलाच हवा. शिवाय, स्पर्धापरीक्षांमधून उत्तीर्ण होऊन पुढे तुम्हाला प्रशासकीय सेवेत रुजू व्हायचे असते. अशावेळी परिस्थितीचे नेमके आकलन, समस्येचे गांभीर्य, त्याबद्दलची मतमतांतरे, उपाययोजना, त्यावरचे स्वतःचे स्पष्ट मत, याविषयीचे चौफेर भान असायला हवे असते. निबंध लेखनातून टप्प्याटप्प्याने, तर्कसंगत मांडणीतून एखाद्या निर्णयापर्यंत का आणि कसे जायचे याचेही भान तुम्हाला यानिमित्ताने यावे, ही अपेक्षा असते.

निबंधलेखनामध्ये आत्माविष्काराला मोठा वाव असतो. विचारांतील तर्कशुद्धता, शब्दांवरची हुकमत, कमी वेळात सुव्यवस्थितपणे मांडलेले विचार, वाचन, बहुश्रुतता अशा अनेक पैतृचे दर्शन घडविण्याची संधी निबंधातून मिळते. जणू आपले व्यक्तिमत्त्वच निबंधातून प्रकट होते. विचार सुचण्यासाठी अनुभव उत्कटपणे घेण्याची आवश्यकता असते. तीच गोष्ट सूक्ष्म निरीक्षणाची. आपल्या पंचेंद्रियांचा उपयोग जागरूकपणे करायला हवा.

काही अनुभव आपण प्रत्यक्ष घेतो, तर काही वाचनातून मिळवता येतील. विविध प्रकारच्या वाचनातून आपल्याला विचारांचा, कल्पनांचा खजिनाच हाती लागतो. त्याचा निबंधलेखनासाठी कसा उपयोग करता येईल, याचा थोडा विचार करूया. कोणत्याही प्रकारच्या निबंधाचे मुख्यतः दोन भाग पडतात. पहिला भाग म्हणजे त्या निबंधाचे मुद्दे किंवा त्याचा आशय आणि दुसरा भाग म्हणजे त्या आशयाची मांडणी म्हणजेच निबंधशैली. निबंधाचा आशय आणि शैली या दोन्ही दृष्टीने जो निबंध उंची गाठू शकतो, तो उत्तम ठरतो. मुद्दे चांगले आहेत; पण मांडणी दिसाळ, अनाकर्षक असेल, तर निबंध सक्त पण बेचव, कंटाळवाणा होईल आणि नुसताच भाषेने, अलंकारांनी सजवलेला पण ठोस आशय नसलेला निबंध खमंग, पण निःसत्त्व ठरेल.

जेव्हा आपण निबंधाचा विषय वाचतो, तेव्हा त्या विषयाशी संबंधित अनेक विचार, कल्पना, अनुभव, आठवणी, प्रसंग आपल्या मनात गोळा होतात. या सगळ्यातून निबंधासाठी कोणते मुद्दे महत्त्वाचे आहेत व कोणते गाळले तरी घालतील, हे निबंधाची शब्दमर्यादा लक्षात घेऊन ठरवायला हवे; कारण निबंधासाठी असलेली शब्दमर्यादा पाळणे आवश्यक असते. त्यामुळे कोणत्या मुद्द्याचा सविस्तर विचार करायचा व कोणते थोडक्यात मांडायचे, ही दोन्ही कौशल्ये आत्मसात करायला हवीत. अर्थात, त्यासाठी सराव महत्त्वाचा. निबंध लिहिताना निवडलेल्या मुद्द्यांचा क्रम

डोळ्यांपुढे आणून एकातून एक विचार, कल्पना उलगडत जातील, या पद्धतीने या मुद्द्यांची संगती लावायला हवी. निबंध वाचताना त्यातील सलगता जाणवायला हवी. म्हणूनच या पुस्तकात दिलेल्या निबंधांचे मुद्दे सुरुवातीलाच दिले आहेत. त्यामुळे निबंधाचा विषय, त्याचे नेमके मुद्दे कसे असावेत आणि त्यावरून निबंधलेखन कसे करावे, निबंधलेखन वाचून सुरुवातीला सुचलेल्या कल्पना; विचार निबंधात मुद्द्यांना अनुसरून कसे मांडावेत याचा तुम्हाला अभ्यास करा येईल. मात्र, परीक्षेतील निबंधलेखनामध्ये तुम्ही असे मुद्दे लिहिणे अपेक्षित नाही.

निबंधाचा दुसरा भाग म्हणजे निबंधाची मांडणी, शैली! आपले विचार, भावना, समर्पक व मोबक शब्दांत व्यक्त करता यायला हव्यात. उचित अशी शब्दरचना व वाक्यरचना जमण्यासाठी विशेषणे, क्रियादिशेषणे, वाक्यप्रचार, म्हणी, सुभाषिते, सुविचार यांचे भांडार आपल्याजवळ भरतेले हवे. अवांतर वाचन केलेले असले की, आपल्या निबंधातील आशय ची समृद्धी तर वाढतेच; पण वेगवेगळे लेखक कसे शब्द वापरतात, कशी मांडणी करतात, पाठ्य परिचयातून आपली स्वतःची शैली विकसित होत जाते. आवश्यक असे शब्द सहजपणे कागदावर उमटू लागतात. पाठक वाचनाची साधना हवीच! अवांतर वाचनामध्येही सातत्य व विविधता असायला हवी. दैनंदिन वृत्तपत्रांमधील बातम्यांबरोबर माहितीपूर्ण, वैचारिक लेख, पुस्तकांमधील चरित्रे, प्रवासवर्णने, ललित निबंध, इतिहास, वैचारिक साहित्य असे विविध प्रकारचे साहित्य वाचायला हवे.

समस्याप्रधान निबंध लिहायचे असतील तर, आपल्या देशाच्या, समाजाच्या स्थितीचा अभ्यास वृत्तपत्र वाचनातून व्हायला हवा. त्याचबरोबर जे वाचते त्याची नोंद करून ठेवायला हवी. निबंधाच्या विषयाशी संबंधित नुकत्याच घडलेल्या घटनांचे संदर्भ देता यायला हवेत. आपले विचार, आपल्या सुचलेल्या कल्पना टिपून ठेवायला हव्यात. वाचतेली सुभाषिते, काव्यपंक्ती यांचा वापर योग्य प्रमाणात करायला हवा. अन्यथा विषयाला कृत्रिमता येते. विषयाच्या संदर्भात सर्वसामान्य विचारांबरोबरच आपला छान वेगळा ठसा उमटवणारा मजकूर त्यात आला, तर असा निबंध खूप परिणामकारक ठरू शकतो.

निबंधाच्या मांडणीशी संबंधित अजून एक महत्त्वाचा मुद्दा म्हणजे निबंधाची आकर्षक, योग्य सुरुवात आणि सकारात्मक समाप्ती! एखाद्या प्रसंगातून नुकत्याच घडलेल्या एखाद्या घटनेचा संदर्भ घेत; निबंध विषयासंबंधात कुठेत जागे होईल, निबंध वाचायची उत्कंठा निर्माण होईल, अशी निबंधाची सुरुवात असावी. पण 'नमनालाच घडामर ठेव' अशी अवस्था होत नाही ना, याबद्दल जागरूक असावे. सुरुवातीची चांगली कल्पना किली तपशीलवार मांडण्याची हे निबंधाची शब्दमर्यादा लक्षात घेऊन ठरवावे. निबंधाचा शेवट करतानाही आशादायी, समस्या निवारणाच्या दिशेने जायला. उपाययोजना सुचवणारा, भविष्याबद्दल मंगल चित्र रंगवणारा असावा. समस्या किली का उग्र असेना, ती निवारण्याचे हवे तुम्हा तरुणाईच्या मनगटात नक्कीच आहे, हे निबंधातून जाणवायला हवे.

या विभागाचे आणखी एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे प्रस्तावना. निबंधलेखनाच्या या टप्पे प्रस्तावनेबरोबरच प्रत्येक विभागाच्या सुरुवातीला तो निबंध प्रकार कसा लिहावा याचे विवेचन केले आहे. या निबंधलेखनाच्या विभागात वैचारिक/समस्याप्रधान निबंध, आत्मवृत्त, कल्पनाविस्तारात्मक निबंध, चरित्रात्मक निबंध, वर्णनात्मक निबंध व कल्पनाप्रधानात्मक निबंध अशा सहा प्रकारच्या निबंध प्रकारांचा विचार केला आहे. प्रस्तावनेत प्रत्येक निबंध प्रकाराची गुण-वैशिष्ट्ये, तो निबंध कसा लिहायचा, त्याचे तर, बरे महत्त्वाच्या बाबी, तो निबंध प्रकार लिहिताना घ्यायची काळजी यावर भाष्य केले आहे. या सर्व विवेचनावरून त्या त्या निबंध प्रकाराचे लेखन कसे करायचे, याची तुम्हाला स्पष्ट कल्पना येईल. स्पर्धापरीक्षांना वैचारिक किंवा समस्याप्रधान चालू घडामोडींशी निगडित असे विषय तुम्हाला जास्त विचारातून जातात. त्यामुळे या प्रकारच्या निबंधाचे नमुना निबंध तुम्हाला जास्त दिले आहेत. त्या त्या प्रकारांमधून सरावासाठी काही विषय, विषयाला अनुसरून मुद्दे दिले आहेत. मुद्द्यांवरून निबंधलेखनाचा भरपूर सराव करा. शिवाय सरावासाठी अधिक निबंधविषयही दिले आहेत. विषयानुसार तुम्हाला काढायची सवय ठेवा. विषय - मुद्दे - विस्तार अशाप्रकारे लेखनाचा सराव करायला हवा. निबंधाला किली गुण मिळेल त्याप्रमाणे वेळेचे नियोजन आणि विस्तार या गोष्टी ठरवाव्यात. मात्र, पुस्तकातल्या निबंधांचे अनुकरण करू नका. प्रत्येक व्यक्तीनुसार, स्वभावानुसार, अभ्यास-क्षितानुसार निबंध वेगळा होत असतो. म्हणून आपले स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व निबंधातून प्रकट करा व यशस्वी व्हा.

अ) समस्या प्रधान / वैचारिक निबंध

एखादे गणितातील प्रमेय सोडवावे, अशी तर्कशुद्ध मांडणी वैचारिक निबंधात आवश्यक असते. केवळ 'उत्तर काढणे' एवढाच मर्यादित उद्देश न बाळगता दिलेला विषय नीट समजून घेऊन मनात असलेल्या क्रमवार मांडणी येथे आवश्यक असते. ही मांडणी करताना विषयाच्या संदर्भातील कल्पनात्मक-नकारात्मक बाजू, आनुषंगिक साधक-बाधक विचार होणे आवश्यक ठरते. वैचारिक निबंधात कल्पनात्मकता मुक्त वाव नसतो; कारण हे विषय वर्तमान काळातील एखाद्या समस्येविषयीचे तुमचे आकलन किती आहे, याची चाचपणी करण्याकरता असतात. चौफेर वाचन, अचूक निरीक्षण, परिस्थितीचे सम्यक आकलन, विचार प्रवाहाचे मांडण्याची हातोटी हे उत्तम वैचारिक निबंधाचे निकष असतात.

स्पर्धा परीक्षा देणारे विद्यार्थी भविष्यात शासकीय व्यवस्थेचा एक भाग बनणार असतात. आपापल्या कार्यक्षेत्रात बसून त्यांना प्रत्यक्ष समस्येला तोंड द्यावे लागते, समस्येला मिडावे लागते. सद्यकाळीन देशप्रश्नांचा त्यांचा समग्र अभ्यास व्हावा, या हेतूनेच देशातील ज्वलंत प्रश्नांवर आधारित वैचारिक निबंधाचे विषय असतात. वैचारिक निबंधात विद्यार्थ्यांनी त्या विषयाची सविस्तर मांडणी करावी ही अपेक्षा असते. समस्येचे सर्व बाजूंनी आकलन, कारणमीमांसा, नव्या परिहार यासाठी आवश्यक ती विचारांची दिशा या प्रकारच्या निबंधातून विकसित होत असते.

यासाठी कुठलीही घटना किंवा ज्वलंत समस्या वर्तमानपत्रे, मासिके इ. तून जाणून घ्यायची, जागरूकपणे लक्षात घ्यायची वृत्ती हवी. त्या त्या वेळी प्रसिद्ध होणारा वर्तमानपत्रातील मजकूर, दूरचित्रवाणी वाहििन्यांवरील वार्ता, मतमतांतरे याचे टिपण आपल्यापाशी हवे. म्हणजे त्या समस्येच्या/घटनेच्या कुठल्याही पैलूवरील निबंधविषय प्रस्तावित करी त्याची यथोचित, सविस्तर मांडणी करता येऊ शकेल. उदाहरणार्थ, दर पाच वर्षांनी येणाऱ्या देशातील लोकसभेच्या पातळ्यांवरील निवडणुका. ही प्रक्रिया सतत चालूच असते. आपण सजग नागरिक म्हणून या निवडणुकांना घ्यावे लागते; पण याचवेळी या घटनेच्या संदर्भात अनेकविध विषयांचा जागरूकपणे विचार करायला हवा. निवडणुकांचे वारे, निवडणुका आणि सत्ता परिवर्तन, निवडणूक आणि प्रसारमाध्यमे, निवडणुकांचे अर्थकारण, निवडणूक आणि 'नोटा'चा अधिकार, निवडणुका आणि आचारसंहिता इ. वैचारिक प्रकारातील उपविषयांचेही नुरे आपल्याकडे तयार हवेत. शिवाय मतपेटीचे आत्मवृत्त (आत्मवृत्त), मी मुख्यमंत्री/प्रधानमंत्री झालो तर (कल्पनाप्रधान निबंध) असे विषयही परीक्षेत विचारले जाऊ शकतात, याचे भान हवे.

मात्र वैचारिक निबंध म्हणजे रूक्षता, कोरडेपणा, 'आम्हा काय त्याचे' अशी तटस्थ वृत्ती नव्हे. विचारातही संवेदन असते, ते खुलवता यायला हवे. त्यासाठी अभ्यास हवा, चिंतन हवे. अर्थवाही शब्दयोजना, विचारातील लय साधता यायला हवी. एखादी समस्या, घटना, विचार घेतपणे आपल्याशी संबंधित नसेलही कदाचित, पण त्याचा वेदनादायक प्रभाव आपल्यावर होतो. उदाहरणार्थ, निवडणुका मिळालेला भावनिकतेचा स्पर्श यामुळे निबंध एका वेगळ्याच स्तरावर जाऊ शकतो, हे लक्षात घ्यावे.

१) लोकशाहीत प्रसारमाध्यमांचे महत्त्व

नुरे : • प्रसारमाध्यमे कोणकोणती? • वृत्तपत्रे - वृत्तपत्रांनी समाजजागृती, विविध तडे, संघर्ष, अशावेळी लोकसभेच्या जनजागरण्याचे काम (उदाहरणांसह) • रेडिओ - स्वातंत्र्यलढ्यामध्ये भूमिगत रेडिओस्टेशनचा वापर, नंतर प्रसारण, बातम्या, जनजागृतीचे विविध कार्यक्रम. • दूरदर्शन, विविध वाहििन्या - आजचे प्रभावी माध्यम, निवडणुका, जनजागृती, जनजागृतीचे विविध कार्यक्रम. • जागरूक लोकमत घडवणे हे काम • प्रसारमाध्यमांचे स्वातंत्र्य • लोकशाहीत प्रसारमाध्यमांचा महत्त्व • तटस्थ, निर्भय भूमिका • नागरिक म्हणून आपली भूमिका

ज्या चौखंडावर लोकशाही उभारलेली आहे त्यापैकी एक म्हणजे प्रसारमाध्यमे, त्याचे आजचे विस्तृत क्षेत्र आपल्या दैनंदिन जीवनाचा एक अविभाज्य भाग बनले आहे. स्वतंत्र बाण्याच्या, सत्यनिष्ठ आणि जागरूक

प्रसारमाध्यमांच्या अभावी निकोप आणि सुदृढ लोकशाहीची वाढ होऊ शकत नाही. कारण लोकशाहीचा प्राण असलेल्या स्वातंत्र्याच्या हक्काची प्रसारमाध्यमे ही रखवालदार असतात.

प्रसारमाध्यमांसाठी 'मिडिया' हा शब्द आपण फार ढोबळमानाने वापरतो. आजच्या काळात हा शब्द वापरत असताना आपल्या मनात सर्वप्रथम येतात त्या इलेक्ट्रॉनिक वृत्तवाहिन्या. पण वृत्तपत्रे, रेडिओ, मनोरंजन वाहिन्या, इंटरनेट (यात फेसबुक, ट्विटर, ब्लॉगिंग, यू-ट्यूब, वगैरेही आलेच) हे ही त्यात येतेच. आपला संदेश, आशय समाजापर्यंत पोहोचवण्यासाठी जे जे उपलब्ध मार्ग ते ते सारे म्हणजे प्रसारमाध्यमे. आज रूढाधुनि ज्याला 'मिडिया' म्हणतात, ते मिडियाचे दिखाऊ/भपकेबाज रूप आहे. कारण विविध प्रसिद्ध व्यक्ती, त्यांच्याविषयीच्या खळबळजनक बातम्या, स्टिंग ऑपरेशन्स, ब्रेकिंग न्यूज देण्याची स्थाने यामुळे विविध वाहिन्यांची चलती आहे.

या नवमाध्यमांचा उदय होण्यापूर्वी वृत्तपत्र हे एकमेव प्रसारमाध्यम म्हणून उपलब्ध होते. इतिहासाचे नजर टाकली तर, सर्वच राष्ट्रांमध्ये तत्कालिन वृत्तपत्रांनी जनजागृतीसाठी, जनमत घडवण्यासाठी का मोठी कामगिरी बजावलेली दिसते. आपण केवळ मराठी वृत्तपत्रांचा इतिहास बघितला तर स्वातंत्र्यपूर्व काळात शि. म. परांजपे यांचा 'काळ', लो. टिळकांचा 'मराठा', 'केसरी' या वृत्तपत्रांच्या माध्यमातून, त्यातील स्फोटक अग्रलेखांत निद्रिस्त समाजाच्या मनात पारतंत्र्याविषयीची चीड जागी करणे, असंतोषाला तोंड फोडणे आणि पर्यायाने ब्रिटिश सत्तेच्या मनात दहशत निर्माण करणे, ही महत्त्वाची भूमिका वृत्तपत्रांनी घेतलेली दिसते. अगदी नजीकच्या काळात संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीच्या वेळी आचार्य अत्रे यांनी 'मराठा' चा प्रभावी वापर केला होता. अजूनही जुन्या जाणत्या पिढीची सकारण चहाबरोबर वृत्तपत्रे वाचूनच होत असते तर तरुण पिढी ई-वृत्तपत्रे इंटरनेटवरून वाचते. ही गोष्ट 'वृत्तपत्रे हे समाजजीवनाचे एक प्रभावी अंग आहे.' हेच दर्शविते. वेगवेगळ्या आंदोलनांच्या काळातही वृत्तपत्रांनी सजग भूमिका बजावलेली दिसते.

त्यानंतर इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांची सुरुवात झाली ती रेडिओपासून. स्वातंत्र्यपूर्व काळात स्वातंत्र्यलढ्यासाठी भूमिका रेडिओ स्टेशन्सचा वापर केला गेला तर स्वातंत्र्योत्तर काळात मनोरंजन, बातम्या, जनजागृतीचे विविध कार्यक्रम यंत्रणे वृत्तपत्रापेक्षा रेडिओ अधिक जलद गतीने लोकांपर्यंत पोहोचू लागला. १९६५ साली 'दूरदर्शन'चे नियमित प्रक्षेपण सुरू झाले त्यावेळी दूरदर्शनचा सगळा उपक्रम 'ऑल इंडिया रेडिओ'चाच एक भाग होता. १९७६ साली मात्र दूरदर्शनच्या सेवेला रेडिओच्या आधिपत्यापासून वेगळे केले गेले. त्यानंतर विविध वाहिन्या आल्या आणि आज त्यांनी इतर प्रसारमाध्यमांना पूर्णतः निरस्त करून टाकले आहे असे दिसते.

मनोरंजन, बातम्या, सद्यःस्थितीचे वास्तव दर्शन घडविणे व त्याचे विश्लेषण करणे हे प्रसारमाध्यमांचे महत्त्वाचे उद्दिष्ट असायला हवे. मनोरंजनाच्या नावाखाली दाखवल्या जाणाऱ्या मालिका आज फारच कमी प्रमाणात निखळ मनोरंजन वा समाजप्रबोधन करताना दिसतात. साधे उदाहरण बघा - 'विनोदी' म्हणून सादर केले जाणारे कार्यक्रम प्रेक्षकांची विनोदाची जाण खरोखरच समृद्ध करतात का? उत्तम साहित्यकृती, उत्तम संगीत, उत्तम नृत्य-नाटकांचे कलांचे दर्शन या कार्यक्रमातून होते का?

इंटरनेटच्या सर्वव्यापी जाळ्यामुळे आज सर्वसामान्यांच्या हातीही फेसबुक, ब्लॉग, ट्विटर, यू ट्यूब किंवा वॉट्सअप अॅपसारखी प्रसारमाध्यमे आली आहेत. जगाच्या कोणत्याही कोपऱ्यात घडलेल्या एखाद्या घटनेची माहिती किंवा प्रतिक्रिया कोणीही या माध्यमांद्वारे लाखो लोकांपर्यंत क्षणार्धात पाठवू शकतो. जनमत बनविण्यासाठी याचा सकारात्मक वापर नकारात्मक वापर केला जाऊ शकतो. म्हणूनच ही माध्यमे जितकी उपयुक्त तितकीच विघातकही ठरू शकतात.

खरेतर प्रसारमाध्यम हे आपल्या सामाजिक जीवनाचे प्रभावी अंग असायला हवे. जगसूक्त लोकशाही निर्माण करण्याची प्रक्रिया त्यांच्यामुळे घडत गेली तर त्यांचा प्रभाव, दबाव शासनसंस्थेवरही पडू शकतो. देशातील लोकशाही किंवा हुकुमशाही अशी कोणत्याही प्रकारची असली तरी जनमताची उपेक्षा करणे तिला परवडणारे नसते.

लोकशाहीमध्ये तर नागरिकांला वस्तुस्थिती समजून घेण्याचा हक्क असतो. एखाद्या घटनेच्या सर्व बाजू समजून घ्याव्या, त्यासंबंधी आपले मत बनवावे, जरूर वाटले तर ते व्यक्त करावे, हा प्रत्येक नागरिकाचा हक्क आहे. प्रसारमाध्यमांनी हे काम करावे अशी अपेक्षा आहे. राज्यघटनेने प्रत्येक नागरिकांला दिलेल्या मताप्रदर्शनाचा हक्क आहे.

म्हणजेच प्रसारमाध्यमांचे स्वातंत्र्य होय. विरोधी मतालाही जास्तीत जास्त अवकाश देणे, हा प्रसारमाध्यमांच्या कामातील सर्वसामान्य रिवाज असायला हवा. अर्थातच ते मत सुसंगतपणे आणि समंजसपणे मांडलेले असले पाहिजे.

आज प्रसारमाध्यमांच्या संदर्भात महत्त्वाची समस्या म्हणजे, केवळ करमणुकीचे साधन म्हणून बहुसंख्य लोक या माध्यमांकडे पाहतात. आपल्याभोवती घडणाऱ्या घटनांसंबंधी जाणून घेण्याची उत्सुकता लोकांच्या मनात असतेच असे नाही. त्याविषयी तीव्र भावना, संवेदनशीलता, सुप्त कर्तृत्वाला आव्हान करणारे उदात्त ध्येय आपल्या मनात नाही. तर माध्यमांच्या बाजूने करमणुकीबरोबर सद्य घडामोडींचे विश्लेषण करून जनतेला डोळस बनविणे हे आद्य कर्तव्य आहे, याची जाणीव दिसत नाही. कुठलीही टोकाची भूमिका न घेता, घटना गोळा करून बातम्यांच्या स्वरूपात त्यांचा अन्वयार्थ वाचकांना, प्रेक्षकांना तटस्थपणे समजावून सांगणे, हे प्रसारमाध्यमांचे काम आहे; पण तसे होताना दिसत नाही. बातम्यांचे स्वरूप वस्तुनिष्ठ नसते. भडक दर्शन, प्रतिक्रिया, तीच तीच दृश्ये पुन्हा पुन्हा दाखवणे, संवेदनशीलतेपेक्षा सरकारविरुद्ध, प्रशासकीय यंत्रणेविरुद्ध आरडाओरडा करण्याची प्रवृत्ती दिसते. अर्थात, काहीवेळा त्याचा फायदाही होतो. आपद्ग्रस्तांना मदत, अत्याचारांना-भ्रष्टाचाराला वाचा फोडणे यासाठी अशा कार्यक्रमांचा उपयोग होतो.

विविध विषयांवरच्या विविध चर्चांमधून वेगवेगळ्या विचारसरणीचे लोक आपली बाजू मांडत असतात. त्यामुळे सामान्य नागरिकांना त्या प्रश्नांची सर्वांगाने माहिती होते. अर्थात सादरीकरणात त्या त्या वाहिनीच्या संपादकांच्या भूमिकेचा प्रभाव असतो. सुज्ञ नागरिक त्याचा योग्य अर्थ लावू शकतात; पण असमंजस माणसाच्या मनात चुकीचे विचार रुजू शकतात.

व्यापारी जाहिराती हा प्रसारमाध्यमांच्या अर्थकारणाचा प्रमुख आधार असल्याने स्वाभाविकच त्यांच्यावरील भांडवलदारांच्या वर्चस्वाचा मुद्दा नजरेआड करता येत नाही. आर्थिक हितसंबंधांच्या प्रभुत्वाखाली काम करावे लागण्यात लोकशाहीला मोठा धोका आहे; कारण पैशाच्या जोरावर अभिव्यक्तीस्वातंत्र्य विकत घेतले जाऊ शकते. एक काळ असा होता की, जाहिरातींमध्ये एक हवाहवासा लोभसपणा होता. 'यही है राईट चॉईस बेबी...!' ही जाहिरात असो वा 'हमारा कल, हमारा आज, हमारा बजाज.....' ही गाडीची जाहिरात असो, या जाहिरातींमधून वस्तूंच्या जाहिरातीबरोबर शब्दांपलीकडची आपुलकी होती. आज परफ्युम्स, चॉकलेट्सच्या हिडीस जाहिराती, उत्पादनाशी फारसा संबंध नसताना स्त्रीदेहाचे प्रदर्शन या प्रवृत्ती बळावलेल्या दिसतात. एकूणच सरकारच्या, राजकारणी शक्तींच्या व आर्थिक मदतीमुळे भांडवलदारांच्या, अशा कुणाच्याही दबावाला बळी न पडता प्रसारमाध्यमांनी तटस्थपणे, निर्भयपणे समतोल मते मांडणे, बातम्या देणे आवश्यक आहे. असे झाले तरच लोकशाहीचा खांब म्हणून त्यांचे कार्य होईल. सुप्रसिद्ध पत्रकार एस्. नटराजन यांनी म्हटले आहे, "प्रसारमाध्यमांचे आरोग्य निकोप राहण्याच्या दृष्टीने सरकार आणि माध्यमे यांच्यात कायम थोडा संघर्ष असावा. सरकारच्या काबूत न राहता सडेतोड टीका करण्याचे स्वातंत्र्य माध्यमांना हवे; कारण प्रसारमाध्यमे ही अधिकृत सरकारी धोरणांचे प्रतिबिंब नव्हे." दुसरी बाजू मांडताना ते बजावून सांगतात, "प्रसंगी माध्यमांनाही गैरव्यवहाराबद्दल जाब विचारला गेला पाहिजे."

प्रसारमाध्यमे आणि लोकशाही यांचा एकत्रित विचार करताना नागरिक म्हणून तरुण पिढीची भूमिकाही खूप महत्त्वाची आहे. कारण आपण जर या जगताचे ग्राहक असू; आपल्यातील काहीजण या माध्यमांमध्ये कामही करतात; आपल्यासमोर आलेले सगळेच आपण जसेच्या तसे स्वीकारता कामा नये. अभिव्यक्तीची असंख्य माध्यमे खुली झाल्याने आणि सगळेच सगळ्यांपर्यंत सहज पोहोचत असल्याने कोलाहल वाढला आहे. माहिती, मनोरंजनाचा स्फोट आहे. पण ज्ञानाचे काही सूक्ष्म कणच त्यातून आपल्यापर्यंत पोहोचतात. त्यासाठी आपण डोळस व्हायला हवे. वृत्तपत्रे, नियतकालिके हीही उत्तम माध्यमे आहेत. वाचक प्रेक्षकांचा एक दबावगट तयार होऊन माध्यमांवरील कार्यक्रमांच्या दर्जासाठी आग्रही राहायला हवे. जे आवडतेय त्याला प्रतिसाद देणे एवढ्यावरच न थांबता दर्जेदार गोष्टींना प्रतिसाद द्यायला हवा. जे आवडत नाही ते बदण्यासाठी कृतिशील व्हायला हवे. डोळे उघडून बघायला हवे. तरच प्रसारमाध्यमे ही लोकशाहीचा एक सबल खांब बनू शकतील.

२) पर्यावरण आणि विकास

मुद्दे : ● पर्यावरण म्हणजे काय? ● विकास म्हणजे काय? ● विकासाचा इतिहास ● उपभोगवाद
दुष्परिणाम ● पर्यावरण आणि विकास यांची परस्परपूरकता ● आपली भूमिका व कृती.

गंगा नदीचे भारतातले महत्त्व वादातीत आहे. भारताचा सांस्कृतिक वारसा जपणारी, पवित्रतेची कसोटी ठेवते गंगा नदी.... तिचे गुणगान किती करावे? अलीकडेच 'गंगा नदी स्वच्छता अभियान' हाती घेण्यात आले आहे. त्यास २ वर्षे लागतील की २० याविषयी जोरदार चर्चाही सुरू आहे. एकीकडे चकचकीत रस्त्यांचे देशव्यापी जाळे, तखतखे टोलेजंग इमारती उभारून विकास साधताना निसर्गाकडे, पर्यावरणाकडे मात्र दुर्लक्ष होत आहे, हे वास्तव नाकारून चालत नाही. मोठमोठे कारखाने, जमिनीच्या पोटातून होत असणारा खनिज तेलांचा प्रचंड उपसा, ऊर्जेसाठी आण्विक भट्ट्या निर्मिती या सगळ्या आजच्या विकासाच्या मोजपट्ट्या आहेत. या मोजपट्ट्यांमुळे पर्यावरणाची हेळसांड सोयीस्करपणे नजरेस होते आहे. प्रमाणाबाहेर चाललेली अनियंत्रित, अवाजवी वृक्षतोड; अनुषंगाने तेथील अधिवासाचा झपाट्याने होत चाललेला विनाश, प्लास्टिकचा हजारो टन कचरा निर्माण करणारी शहरे हीच या गतिमान युगाची ओळख बनली आहे. भोपाळ दुर्घटने माळीण दुर्घटना असे अपघात झाले की, तेवढ्यापुरते जागे व्हायचे, ही आता नित्याचीच बाब झाली आहे.

पर्यावरण आणि विकास हे शब्द परस्परपूरक हवेत खरेतर; पण सध्या ते एकमेकांच्या विरोधात उभे ठाकले आहे 'जिथे विकास तिथे पर्यावरणाचा न्हास' अशीच परिस्थिती आज दिसते आहे. पर्यावरणपूरक विकासनीतीकडे वळण्याआगे या दोन्ही संकल्पना समजून घेणे औचित्याचे होईल.

पर्यावरण म्हणजे काय?

पर्यावरण म्हणजे या पृथ्वीच्या आत, पृष्ठभागावर आणि वर वातावरणात जे जे काही आहे ते सर्व. यात हवा, पाणी जमीन, हवेतील वेगवेगळे वायू, अब्जावधी प्रकारचे जीवजंतू, सजीव-निर्जिव या सर्वच गोष्टींचा समावेश होतो. या सगळ्या मिळून जी एक संरचना/व्यवस्था ती म्हणजे पर्यावरण. या पर्यावरण व्यवस्थेचे काही नियम, वैशिष्ट्ये, तत्त्वे आहेत. ती समज घेतली तरच आपल्याला पर्यावरणाचे आकलन होऊ शकेल. चक्रीयता, विकेंद्रितता, विघटनक्षमता, परस्परावलंबन, वाढ आणि मर्यादा इ. पर्यावरणाची वैशिष्ट्ये एकमेकांत गुंतलेली, गुंतागुंतीची (कदाचित मानवी आकलनाच्या पलीकडची) आहेत. सगळ्याची सुसूत्र अशी जी रचना ती म्हणजे पर्यावरण.

विकास म्हणजे काय?

विकास या शब्दाचा ढोबळमानाने अर्थ आहे - पुढे जाणे, वाढ होणे, प्रगती होणे, आहे त्यावरून वरच्या उच्च स्थितीला जाणे. सध्या विकास हा परवलीचा शब्द झाला आहे. माणसाचे जीवन कमीतकमी कष्टाचे असावे, त्याला अधिक सुख-सुविधा, भौतिक समृद्धी मिळावी, अशा अपेक्षेतून मानवाने विकासाचा ध्यास घेतला आणि ते योग्यच आहे.

व्यक्ती, समाज आणि पर्यावरण या तिन्ही पातळ्यांवर ही विकासाची प्रक्रिया सतत सुरू राहिली पाहिजे. पण समाज विकास फक्त व्यक्तींचाच, तेही काही मूठभर व्यक्तींचाच, असे स्वरूप या प्रक्रियेला आले आहे. समाज, पर्यावरण यांचा विकास या प्रक्रियेमध्ये नाही. आज ज्या सुख-सोयी माणूस उपभोगतो आहे, त्यामुळे तो खरंच सुखी-समाधानी आहे का? जे नकारार्थीच येते. त्यामुळेच सध्याची आपली वाटचाल विकासाकडे की विनाशाकडे असे प्रश्नचिन्ह उभे राहिले आहे. असे झाले असावे, हे जाणून घेतले तरच व्यक्ती, समष्टी आणि प्रकृती यांचा एकत्रितपणे विकास साधण्याच्या दृष्टीने पावले उचलले येतील.

विकासाचा इतिहास

सुरुवातीला स्वबळावर आणि पाळीव पशूंच्या मदतीने माणूस किती, किती वेळात आणि काय उपजविले करेल, यावर एक अपरिहार्य मर्यादा होती. पण ऊर्जा (जेम्स वॅटचा वाफेचा शोध) आणि तंत्र (यंत्र) यांच्या जोरात घडलेल्या औद्योगिक क्रांतीने या मर्यादा धुडकावून लावल्या. माणसाच्या सततच्या वाढत्या इच्छांची पूर्तता होत लागली. इच्छा-तंत्रज्ञान-ऊर्जा-इच्छापूर्ती-नव्या वाढीव इच्छा; ही विकास प्रक्रिया गतिमान झाली. आंतरिक, पाप-पुण्याच्या मर्यादा धुडकावून लावण्याचे बळही माणसाला विज्ञानामुळे-देकातेंच्या इच्छादी.

विकासासाठी मिळाले. उपभोग कितीही वाढवा-त्यात गैर काहीच नाही, हा दितासा त्याला मिळाला. उपभोगवाद बोकाळला. उपभोगासाठी लागणारे श्रम, ऊर्जा, वेग आणि प्रमाण कशावरच नियंत्रण राहिले नाही.

सध्याचा आपला विकास मोजण्याची मोजपट्टीही याच तत्वावर आधारलेली आहे. कुठल्याही देशाचा विकास हा त्या देशात दरडोई उत्पादन, दरडोई उपभोग यावरून बेतलेल्या सकल राष्ट्रीय उत्पन्नावर (जी डी पी) किंवा याच्या अमर्याद अंतरावर अवलंबून आहे. त्यामुळेच 'उपभोग घ्या- उत्पादन वाढवा' या मंत्राचीच रणधुमाळी सध्या सुरू आहे. गेली तीन शतके जगाचा विकास आपण असाच मोजतो आहोत. सुरुवातीला जाणवले नसेल तरी त्याचे गंभीर दुष्परिणाम आज सगळ्यांनाच मानवें लागत आहेत.

उपभोगवादाचे दुष्परिणाम

भौतिक सुविधांचा लाभ समाजातल्या विशिष्ट गटांलाच मिळाला. भारताच्या बाबतीत बोलायचे तर भारत आणि जगातली दरी वाढतच आहे. यांत्रिकीकरणामुळे बेकारीची समस्या वाढली, उपभोग वाढले, भौतिक सुविधा वाढल्या, तरी समाज अस्मानाधीनच राहिला. आंतरिक पातळीवरचा विकास साधलाच नाही. उपभोगवादाच्या या रेट्यात माणसाला नको होई म्हणून आते. निसर्गाचा तो स्वयंपोषित स्वामी बनला. निसर्गातला प्रत्येक घटक समान हे तत्त्व तो विसरला. अमर्याद उपभोगासाठी लागणारा कच्चा माल, नैसर्गिक/अनवीनीकरणक्षम संसाधने यासाठी तो निसर्गावर अगदी शब्दचः तुटून पडला. देवाय-घेवाजीचे तत्त्व विसरून निसर्गाला फक्त ओरबाडतच राहिला. 'स्टोरी ऑफ स्टफ' या माहितीपटांमध्ये उपभोगाच्या मागणी-उत्पादन-निसर्गाचे शोषण या दुष्टचक्रावर सधेतोड भाष्य केले आहे.

इतके दिवस माणसाने पर्यावरणाच्या न्हासाकडे अक्षम्य दुर्लक्ष केले. पण आता खडबडून जागे व्हायची वेळ आली आहे. सभोवतालच्या वातावरणाला सजीव कसा प्रतिसाद देतात, त्याचा फ्रान्सच्या विद्याध्यानी हेरेंटा हा प्रयोग एका काचपात्रातले पाणी उकळतेपर्यंत तापवले. त्या उकळत्या पाण्यात एक बेडूक टाकला. प्रतिक्रिया क्रियेसारखा टुणकून उडी मारून बेडूक बाहेर आला. आता काचपात्रात पाणी घेऊन त्या सामान्य तापमानातल्या पाण्यात त्यांनी बेडूक सोडला आणि हळूहळू पाण्याचे तापमान वाढवत नेले. वाढत असलेले तापमान हेडकाला जाणवतही नव्हते. हळूहळू पाणी उकळू लागले..... बेडूक पाण्याबाहेर आला नाही, त्याने असे प्रयत्नही केले नाहीत. परिणामी, तो पाण्यात उकडून मेलला. त्यामुळे पर्यावरणाच्या बाबतीत सावध होण्याची हीच ती निर्णायक धाडसपणाची राहिली आपली गतही 'त्या बेडूका' सारखी होईल, यात शंका नाही.

पर्यावरण आणि विकास

पर्यावरण साधत घेव्य तो विकास साधणे, ही खरोखरच तारेवरची कसरत आहे. रेल्वे-रस्त्यांचे जाळे पूर्ण देशात पोहोचणे, ही काळाची गरज आहेच. तिला छेद देऊन चालणार नाहीच. पण प्रश्न हा आहे, की त्यामुळे होणारी स्थानिक वृक्षतोड, सगळी हलणारी ऊर्जा, कचरा माल पापायी पर्यावरणाचा होणारा न्हास याचा पुरेशा गांभीर्याने विचार होतो का, त्यादृष्टीने काही काही पावले उचलली जातात का? त्याप्रमाणात मनीस जाळे सावली जातात का?

सध्याचा गोपी म्हणतात, 'निसर्ग हा माणसाच्या 'मीड'साठी पुरेसा आहे. 'मीड'साठी नव्हे', एकोपिसाच्या शतकाच्या सुरुवातीला केलेले हे विधान त्यांचे दूरगामी आणि मूलगामी विचार स्पष्ट करतात. पर्यावरणावर गांभीर्याने कुठेही धेट भाष्य करा येतिले. पण त्यांचा 'खेळाकडे चला', हा पुढेकारना दिलेला मंत्र असो किंवा 'वरधडा' यांसारखी तत्त्वे, त्यांचा पर्यावरणाबाबत दृष्टिकोनच अपेक्षित करतात.

सध सरकारमध्ये आता पर्यावरण आणि विकास हे खाते एक झाल्यानेही त्यादृष्टीने काही पावले उचलली जातील, असे आशा आहे. सरकारी पातळीवर निर्माण झाल्या व्हायचे वेळा होतीलच. पण तोपर्यंत स्थानिक पातळीवर विचार होऊन प्रतिकारक्षम राबविण्याची मिहती गरज आहे. कारण 'पर्यावरणाचा विचार वैश्विक आणि कृती स्थानिक' पातळीवर करण्याची गरज आहे.

पर्यावरणाची समस्या अगड्यादाळ आहे म्हणून धाबळून/गोधळून न जाता किंवा माझ्या एकादशाच्या प्रयत्नांचे काय फल म्हणून निश्चिंताही न होता, पर्यावरणाची धड धुडी धाळणे म्हणजे एखाद्या वस्तूचा वापर पूर्णपणे टाकणे, कमीतराती वापर करणे, पूर्णपणे वापर करणे, पुनर्वापर करणे तितकेच महत्त्वाचे आहे.